

KRÓNKA

HAUSNER GÁBOR

VÉGVÁR ÉS MENTALITÁS A KORA ÚJKORI EURÓPÁBAN

Jubileumi konferencia, Eger, 2012. október 15–16.

Szimbolikusan tekinthető, hogy az 1982-ben alapított vártörténeti műhely fennállásának 30. évfordulóján, Egerben, a Dobó István Vármúzeum Dobó-bátyájának előadó-termében került sor a fenti című jubileumi konferenciára. Szimbolikus, mert amint a műhely gondolatának szülőatyja, *Bodó Sándor* (aki 1979-ben került az egri múzeum élére) bevezetőjében elmondta, csak kevéssel odaérkezésé előtt omlott le a Dobó-bátya, s az 1980-as évek elején az egri vár a pusztulás határán állt. Akkor fogant meg Bodó Sándorban és közvetlen múzeumi munkatársaiban, hogy a vár újjáépítését, jelentőségét tudományosan megalapozandó, Egert a végvárkutatás centrumává kell tenni. Egy olyan kutatásnak, amelynek nagy hagyományai voltak a magyar történetírásban, de állandó fóruma sohasem.

A vártörténeti műhely megteremtésének ötlete azt követően érett tette, hogy Bodó Sándor 1981-ben felkereste a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében R. Várkonyi Ágnes-t, aki azonnal átlátta a kezdeményezésben rejlő lehetőséget, és nemcsak támogatta az elképzelést, de kitalálta, formába öntötte, 1982-ben elindította és töretlen lendülettel napjainkig is irányítja a műhely munkáját. R. Várkonyi nagy innovációja az volt – és ma is az –, hogy a magyarországi végvárakkal kapcsolatos, korábban szétszórta, egymástól független történeti, hadtörténeti, gazdaságtörténeti, régészeti, művészettörténeti kutatásoknak olyan interdiszciplináris szellemi műhelyt álmodott és teremtett, amely három évtized óta folyamatosan képes megújulásra, újabb generációk és újabb történetírói irányzatok magához vonzására, azóta született vagy megerősödött diszciplínák (mint például a klíma-, avagy a mentalitástörténet, történeti ökológia) integrálására.

Az eltelt esztendő, évtizedek beigazolták a létrehívók elgondolását: az egri vártörténeti műhely nemcsak a magyar végvári rendszer kutatóinak teremtett fórumot, de a szomszédos népekének is, s hatása messze túlterjedt a szakma körén. Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, az 1982 óta két évente megtartott konferenciáknak és az azok anyagát közlétező *Studia Agriensia* sorozat rendre sorjázó (immár 30. darabjánál tartó) köteteknek Gárdonyi Géza *Egri csillagok* című klasszikus regénye mellett nem kis szerepe volt a vár hírnevének terjedésében, s talán abban is, hogy az egri vár barátainak körét, a városi vezetést és az országos szakpolitikát az ügy mellé állítva, az egri erősség immár megszépülve várja az idelátogatókat, nívós tudományos rendezvényeknek, kulturális programoknak ad helyet, s időközben újjáépült az induláskor még romos Dobó-bátya. Mindenesetre a vártörténeti műhely 30 éve beigazolni látszik Gárdonyi szavait: „A falak ereje nem a kövekben vagyon...”

A magyar szellemi életben ritka folytonosság és frissesség R. Várkonyi Ágnes személye mellett annak is köszönhető, mint arról egy korábbi konferencia kapcsán már írtunk, hogy a résztvevők maguk határozzák meg a következő konferencia tematikáját, hívószavait, az eljövendő évek kutatásának fő irányát. Így történt ez 2010-ben, amikor a *Végvár és társadalma a korszakváltás idején* című témában tartott egri előadásorozat végén arról született döntés, hogy 2012-ben végvár és mentalitás összefüggését, a végvári életmód(ok) mentalitástörténeti megközelítését állítják a jubileumi diszkusszió középpontjába. Ennek okát az idei konferencián R. Várkonyi Ágnes akadémikus nyitóelőadása világította meg (*Végvár és mentalitás*).

Ezt megelőzően azonban a szervezők, a Heves Megyei Múzeumi Szervezet és annak Dobó István Vármúzeuma munkatársai fontosnak tartották, hogy az évforduló kapcsán megemlékezzenek a Vártörténeti Műhely (most már így, nagy betűkkel, önálló szervezeti formát öltve) indulásáról és jelentősebb állomásairól, egyben (egy-egy emléklappal) leghűségesebb résztvevőiről s természe-

tesen legfőbb inspirátoráról, R. Várkonyi Ágnesről, akinek méltó köszönetképpen Balassi Bálint szabljájának a fent idézett Gárdonyi-sorokkal vésett replikáját nyújtották át az ideai konferencia megnyitásán.

Várkonyi tanárnő (merthogy 1983-tól az ELTE Bölcsészkar Közép- és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszékének katedrájára kerülve több generációt is nevelt, amelynek tagjai közül többen immár maguk is rendszeresen részt vesznek a vártörténeti műhely munkájában) a bölcsészettudományok háttérbe szorulásának nemzetközi trendjébe illesztve kísérelt meg választ adni arra a kérdésre: merre tart a humán tudomány, merre tart a vártörténet, s az útkeresésben milyen szerepet játszhat a mentalitástörténet? A természettudományokkal és a technikai tudományokkal szemben a XXI. század emberének gondjait véleménye szerint a mentalitástörténet képes megfogalmazni, s szintén csak a bölcsészettudományok alkalmasak a természettudományok jelentőségének kijelölésére. Az *Annales* iskola képviselői által az 1920-as években meghonosított mentalitástörténet persze korunkban ugyancsak problémákkal küszködik: az eltelt idő ellenére sem sikerült definiálnia önmagát, túlságosan szerteágazó értelmezésében mozaikokra eshet a történelem. Ebben a historiográfiai helyzetben a vártörténeti kutatásoknak a mentalitástörténettel való összekapcsolása a professzor asszony megítélése szerint termékenynek bizonyult, az interdiszciplináris módszernek és a komplex megközelítésnek köszönhetően. A vártörténeti műhely elmúlt 30 évének munkáját ebből a szempontból áttekintve kiemelte a végvár és társadalom újszerű megközelítését, amelybe beletartozik a katonák mellett az őket ellátók szélesebb társadalmi rétege; az egyéni életpályák, karrieriek, stratégiák vizsgálata; az információs rendszer és az információáramlás, a központi szervek és végvárrendszer, politika és várépítés szerves kapcsolatának újraértelmezése (utalhatunk Zrínyi-Újvárra!); a történeti ökológiai kutatás bekapcsolása a vártörténetbe; a hadtörténet új kutatási eredményei (példának okáért a hadügyi forradalom érvényesülésének kérdése a végvárak építésénél, fegyverzeténél); a gazdasági mentalitás végvárakban való megjelenése és a klímaváltozások (a XVI–XVII. században lezajlott ún. kis jégkorszaknak a ruházatra, a termésekre, az emberi és állati erőforrásokra gyakorolt) hatásainak az elmúlt évtizedekben megvitatott kérdései, amelyek mind-mind hozzájárulhatnak és részben már hozzá is járultak a humántörténet és a természettudományok egyensúlyának helyrebillenéséhez.

R. Várkonyi Ágnes széles tablóján külön ecsetvonásokat szentelt az összetett végvári kultúra olyan kérdéseinek, mint a reneszánsz és a humanizmus elemeinek megjelenése, a nyomtatott könyvek, az egyházi prédikációk, az egyetemes szimbólumok és mitológiai alakok szerepe, amelyekkel a XVI–XVII. század végvári társadalmi megfogalmazta Európához való kapcsolódását, küzdelmeit. Összegzése szerint a mentalitástörténet irányába tárgított vártörténet alkalmas lehet arra, hogy újra tudatosítsuk az európai közösségben és a magyar történeti tudatban a kereszténységért folytatott végvári harcok értékeit és azt, hogy Magyarország és Európa története lenne szegényebb, ha ezek kiesnének belőle.

A főbb csomópontokat kijelölő, nagyívű bevezetést követően a végvárrendszer kiépítésének hadászati, gazdasági és társadalmi kérdéseit taglaló előadások következtek, a vártörténeti műhely működtetésében ugyancsak elvülhetetlen érdemeket szerzett *Petercsák Tivadar*, a Dobó István Vármúzeum egykori igazgatójának elnökletével. Elsőként *Czigány István*, a Hadtörténeti Intézet nyugalmazott igazgatóhelyettese, a konferenciasorozat egyik legaktívabb résztvevője (amit a szervezők egy díszes oklevél adományozásával ismertek el) kapott lehetőséget, hogy bemutassa a különböző felső-magyarországi katonáskodó rétegeket és csoportokat (*A militarizált társadalom rétegződése és szerepe a felső-magyarországi végvidéken 1606–1682*).

A tizenöt éves háború végére a régióban mintegy 25–30 000 főnyi szabad zsoldos és hajdú torlódott fel (ami mintegy 100 000 fős népességet feltételez), nem kis gondot okozva a rendi társadalomnak. Ezek letelepítése, privilegizálása több hullámban történt: Bocskai, Báthory Gábor, a Rákócziak idején, egyéni és kollektív nemesítésekkel és földesúri telepítések eredményeként. A XVII. században a privilegiumok különböző jogi státusú, javadalmazású és települési formájú fegyveres csoportokat hoztak létre, amelyek között nagy volt a fluktuáció és az átjárás. Egyes rétegek és telepítések megmaradtak az eredeti életformánál, a katonáskodásnál, mások elveszítették kiváltságaikat, megint mások megindultak a paraszti polgárosodás útján. Mindez persze hosszú évtizedekig tartott, és nem ment zökkenők nélkül, amit a hajdúfelkelések sora is jelez. Czigány István részletesen szólt az egyes fegyveres csoportok felszereltségéről, alkalmazásukról, arról, hogyan

épültek be a végvidék társadalmába és védelmi rendszerébe. Véleménye szerint a végvárakban és a várak környékén élő militarizált népesség végső soron mégsem lazította a rendi struktúrát, mert maga is a rendi kiváltságokra törekedett.

A következő előadó, *Kenyeres István*, Budapest Főváros Levéltárának főigazgató-helyettese úgyszintén visszatérő szereplője az egri vártörténeti konferenciáknak, s ez alkalommal is gazdasági témát választott. „*Pecunia nervus belli*”. *A végvárrendszer finanszírozása a XVI. század közepétől a XVII. század első harmadáig a Habsburg Monarchia kontextusában* című előadásában elsőként az összetett monarchia 1527-től fokozatosan kiépülő, meglehetősen tagolt (Udvari Kamarából és alárendelt kamarákból, Udvari Pénztárból és fizetőmesteri hivatalokból álló) pénzügyigazgatási struktúráját vázolta fel, majd döntően korábban ismeretlen forrásokra (udvari pénztári számadáskönyvekre és hadi fizetőmesteri számadásokra) alapozva ismertette a birodalom bevételeit és kiadásait, külön hangsúlyt helyezve a hadi költségek finanszírozásának rendszerére. Eszerint a bevételek a XVI. század közepén 1,9–2,3 millió rajnai forint közé tehetők, míg a zsoldköltségek az 1560-as években 3–400 000 rajnai forintot, a háborús években 8–900 000 ezer forintot, a végvárrendszer kiépülése után pedig 1,3–1,4 millió forintot tettek ki. Ehhez járultak az udvartartás kiadásai: kb. 0,5 millió forinttal. A XVI. század végétől permanens deficit alakult ki a költségvetésben. Nem közismert, hogy az 1540-es évek elejétől az 1550-es évekig az Udvari Pénztár fizette a magyarországi hadi kiadásokat, amelynek könyvelése szerint a bevételek között akkor alig volt magyar, következésképpen kijelenthető: a magyar védelem költségeit addig egyértelműen a Habsburgok tartották fenn. Az 1550-es évektől azután a pénzügyi helyzet átmenetileg stabilizálódott. Alapvetően megváltozott a helyzet a tizenöt éves háború során, ahol a hadi kiadások a többszörösükre emelkedtek. Ennek finanszírozását részben a birodalmi segélypénzekből (Türkenhilfe), amelyek összességében nem voltak annyira meghatározóak, mint a korábbi szakirodalom vélte (a legjobb években sem haladták meg a 600 000 rajnai forintot), részben hitelekkel oldották meg. A háború végére a Habsburg monarchia 20 milliós hitelállományt halmozott fel, de a rendszer nem mondott csődöt, végig finanszírozható maradt. A harmincéves háború alatt a hadi költségvetés 8–9 millió rajnai forintra emelkedett, ez 1648, a vesztfáliai béke után 3–4 millióra állt vissza. A Habsburg monarchia bevételeiből Magyarországról származott az 1570-es években mintegy 25%, 1610-ben már csak kb. 20%. 1623-ban, amikor Magyarország 0,5 millió forinttal a legnagyobb befizetést teljesítette, akkor érte el a legkisebb százalékos arányt. 1620-ban a monarchia hadi kiadásának 3%-át költötte Magyarországra, ami jól mutatja elfordulását a térségtől.

A végvári védelem megszervezésének gazdasági vonatkozásait szélesebb kontextusba helyező előadást *Sarusi Kiss Béla*, Budapest Főváros Levéltárának főosztályvezetője követte, aki az 1550-es évek elején a Garam és az Ipoly mentének a törökkel szembeni megerősítésére készített tervekkel mutatta be (*Elképzelések a bányavárosok védelmének megszervezésére*).

1552-ben a Hont megyei és a nógrádi várak (Drégely, Szécsény, Hollókő, Buják, Balassagyarmat stb.) sorra estek el, az oszmán hódítás vészesen megközelítette a bányavárosokat. Ebben a helyzetben az Udvari Kamara felkérésére született egy felterjesztés a védelem megszervezésének teendőiről. Ehhez késő ősszel, már a birodalmi segélyerők győri táborának feloszlása után 20 pontos észrevételt fűzött egy ismeretlen kamarai tisztviselő. A két ismertetett iratból kibomló elképzelés szerint a törököt passzív védelmi intézkedésekkel, a természeti viszonyok kihasználásával, a folyóvölgyek és néhány kiemelt fontosságú helység (pl. Korpona) megerősítésével kívánták feltartóztatni. Már ekkor felmerült egy német parancsnok alatt álló, 3 ezer fős állandó mezei haderő felállítására, amelynek költségeit a bányavárosokban élők megadóztatása fedezte volna.

Mintegy R. Várkonyi Ágnes bevezető előadását alátámasztandó, a következő referátumban *Bagi Zoltán*, a Magyar Nemzeti Levéltár Csongád Megyei Levéltárának főlevéltárosa *Az időjárás és a tizenöt éves háború* címmel a klimatikus viszonyoknak a hadakozásra gyakorolt hatásáról beszélt a tizenöt éves háború néhány példáját felvillantva. A XVI–XVII. századi kis jégkorszak következtében rossz termésű évek követték egymást, az élelmiszerárak emelkedtek, ami egyebek közt éhínségekhez és zsoldoslázadásokhoz vezetett. Míg az Udvari Haditanácsban arról tanakodtak, hogyan lehetne kiterjeszteni a hadakozási időszakot az oszmán „holt időszakra”, a téli–tavaszi hónapokra, ez – 1593/1594 telét és tavaszát kivéve, amikor is sikerült visszafoglalni a töröktől a nógrádi várak jó részét – az időjárás következtében valójában inkább rövidült: Buda egy hónapig

tartó ostromával például 1598. november elején, Kanizsa ostromával pedig 1601. november 17-én a zord időjárás miatt kellett felhagyni.

A klímátörténeti kitekintést követően *Pakó Klára*, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem posztdoktorandusza *Tervek és megvalósítások. Várépítés Erdélyben Castaldo helytartósága idején* című referátumában az 1550-es években Erdélyben működött olasz várépítésszek elkülönítéséhez adott támpontokat a bécsi Haus-, Hof und Staatsarchiv Hungarica levelezése, továbbá az erdélyi városi levéltárak vonatkozó anyaga alapján.

Giovanni Battista Castaldo katonai helytartósága (1551–1553) idején vett lendületet a várépítés Erdélyben, az általa idehívott itáliai várépítők tevékenysége nyomán. Bár Castaldo a tervező építésszek hiánya miatt sorozatos panaszokkal fordult a bécsi udvarhoz, hivatalviselése alatt legalább négy, Bécs közvetítésével Erdélyben tevékenykedő olasz várfundáló nevét és tevékenységét sikerült elkülöníteni. (Egyikük, fiával együtt egyenesen Cosimo Medici firenzei nagyherceg szolgálatából érkezett I. Ferdinándéba.) Hozzájuk köthetők a brassói fellegvár munkálatai, Lippa, Temesvár, Huszt erődítése, a szebeni Haller-bástya építése és Nagyvárad középkori várának olaszbástyás átépítési terve.

Az erdélyi várak kérdéséhez kapcsolódott *Balogh Judit*, a miskolci egyetem docense is, aki előadásában a székelyudvarhelyi vár társadalom-, egyház- és mentalitástörténeti vonatkozásait vizsgálta meg (*A székelyudvarhelyi vár és jelentősége*). A vár nem volt végvár, 1562-ben a székelyek féken tartása céljából emelték, a székelyek tiltakozásától kísérvé. A vár a várost mégsem tette tönkre, ellenkezőleg, a források tanúsága szerint annak felépítését követően indult meg a városi fejlődés útján. A piciny mezővároska az anyaszék központjaként addig inkább szimbolikus és hivatali központ volt (a székely közigazgatás és az alispánok központja, a székely gyűlések székhelye, de jellemzően a székely ispánok nem ott, hanem Görgényben laktak), 1562 után azonban új funkciókat kapott: az adó összegyűjtésének központja lett, a nevezetes családból (pl. Bánffyak) származó kapitányok pedig rangot adtak a településnek. A katonaság megjelenésével erőteljes betelepülés indult meg, melynek következtében a város társadalmi összetétele, mérete és térszerkezete is jelentősen megváltozott. A kapott kiváltságok hatására a széki központ fokozatosan kiemelkedett a székelység addig zárt rendjéből, s a XVII. század eleji összeírásokban már megjelent egy új elem a társadalomban: a városi rend. A változásokat, amelyek a városi tereket is látványosan átrendezték, Balogh Judit Székelyudvarhelyi térképén is bemutatta.

A szünetet követően, a délutáni ülés szak a kora újkori várépítési újítások témakörében zajlott, amelyen *Négyesi Lajos*, a Hadtörténeti Múzeum nemrég nyugállományba került osztályvezetője, a hadirégészet magyarországi apostola elnökölt.

Elsőként az opoli egyetem (Uniwersytet Oplski, Lengyelország) történeti intézetének habilitált egyetemi docense, *Ciesielski Tomasz* angol nyelvű előadására került sor *Fortresses on the Polish East-South Borders in XVIII. ct.* címmel. A XVI–XVIII. századi lengyel–ukrán történelem és hadtörténet kutatója képet adott a Rzeczpospolita XVIII. századi területéről, védelmi rendszeréről. II. (Erős) Ágost lengyel király (1697–1733) idején, bár az uralkodó maga is a francia Vauban által kidolgozott erődépítészeti rendszer híve volt, egyetlen új erőd sem épült a Lengyel–Litván Unió hosszú délkeleti határszakaszán. Ennek következtében a XVIII. században mindössze három régi erőd: Biała Cerkiew, Okapy Św. Trójcy és Kamienc Podolski állt ezen a területen. Az első kettőből leromlott állapota miatt már 1768-ban ki kellett vonni a helyőrséget, de az utóbbi sem felelt meg a XVIII. századi kívánalmaknak, rosszul volt felszerelve, állandó munícióhiánnyal küzdött, laktanya csak 1789-ben épült, addig a katonaság a városban volt elszállásolva, ellátása a városiaktól függött. A kortársak „Európa legtetűbb kis erődjének” nevezték.

Ciesielski szavaiból az derült ki, hogy várépítészeti újításokról Lengyelország délkeleti határvonalán a XVIII. században nem lehet beszélni, ezért érdeklődéssel vártuk a Hadtörténeti Intézet utána felszólaló két kutatójának beszámolóját a költő és hadvezér Zrínyi Miklós által a XVII. században épített Zrínyi-Újvárról. Aki innovációról szeretett volna hallani, annak újfent csalódnia kellett. *Domokos György*, majd közvetlenül utána *Kelenik József* előadásából ugyanis egy magyar „juhakol” képe bontakozott ki. Ezt az elnevezést Raimondo Montecuccoli császári fővezér ragasztotta a Zrínyi által a török torkában, Kanizsával szemben 1661-ben emelt várra, s most a két előadó hadtörténeti megközelítésből, katonai érvekkel mintegy recipiálta. Mindketten abból a helyeslehető alapelvből indultak ki, hogy az írott és képi források mellett a terep, a földrajzi-természeti adott-

ságok és a méretek ismeretében lehet csak véleményt formálni Zrínyi-Újvár tényleges erejéről, történelmi szerepéről, végső soron a Zrínyi és Montecuccoli közötti nézeteltérés óta a vár megítélésében zajló, nemzetközi hullámokat vető vitáról. Domokos György a vár és a terep számítógépes modellezésével (*Kísérlet Zrínyi-Újvár környezetének és erődítéseinak 3D rekonstrukciójára*), míg Kelenik József a képi ábrázolások térképre vetítésével és összehasonlító elemzésével (*Zrínyi-Újvár és 1664. évi ostroma az újabb kutatások tükrében*) vélte igazolhatónak Montecuccoli egyebek közt a vár 1664. évi ostromát és június végi elesét követően papírra vetett naplójából (*Relazione della campagna dell'Armata Cesarea nell'Anno MDCLXIV*) ismert katonai érveit. Eszerint a vár mindössze egy félbe maradt sánc, voltaképp tábori erődítés volt csupán, a vár fogalom kritériumainak minimumát sem érte el. (Utóbbi Kelenik Zrínyi-Újvár – New Ark [1640-es évekbeli tábori erőd Angliában], Zrínyi-Újvár – Érsekújvár, Zrínyi-Újvár – Neuf Brisach stb. kivetített méretarányos összehasonlításokkal szemléltette. Ennek alapján elvitathatatlan, hogy valamennyi nagyságrenddel volt nagyobb, mint a légrádi szőlőhegyen egykoron állt sánc.) Kelenik József szerint ezért Zrínyi-Újvárral kapcsolatban nem lehet stratégiai jelentőségről beszélni. Mindkét előadó egyetértett abban, hogy a Zrínyi–Montecuccoli vitában az utóbbi szakmai kompetenciája megkérdőjelezhetetlen, míg Zrínyi saját szövegeiben több valótlan szerepel a várral és az ostrommal kapcsolatban, valamint, hogy a vár és a vita hazai megítélését az 1860–1890-es években kialakult magyar történetírói koncepció határozta és határozza meg még napjainkban is, ami katonai érvekkel opponálható. A rendkívül szugesztív előadások figyelemre méltó módszertani újdonsággal szolgáltak a korabeli írott és (tér)képi források rekonstrukciós célú felhasználásának lehetőségeiről, ugyanakkor valószínűleg nem tettek pontot a Zrínyi-Újvárról zajló évszázados vita végére. Elsősorban a még csak a kezdeti szakaszában lévő régészeti feltárás eredményei módosíthatják az álláspontokat, de mint arra G. Etényi Nóra következő napi hozzászólásában utalt, Zrínyi-Újvárnak a nemzetközi politikai tervekben játszott szerepét is érdemes a mérleg serpenyőjébe vetni a végső ítélet kimondása előtt.

A hagyományos magyar történeti felfogást erőteljesen provokáló előadások után *Oross András*, a Magyar Nemzeti Levéltár levéltárosa *Kaszárnyaépítések a XVII–XVIII. század fordulóján a magyarországi várakban* címmel egy csendesebb szakmai diskurzushoz szól hozzá: a kaszárnyaépítés kezdeteinek kérdéséhez. A hadtörténeti irodalom a XVIII. század közepétől datálja a magyarországi kaszárnyaépítéseket, míg Oross meggyőző példákat sorolt arra, hogy már a XVII. század végén volt akarat erre. „A kaszárnyák a béke épületei” – írták egyes korabeli hadmérnökök, míg egy másik, Matthias Kaisersfeld a kőből épült kaszárnyákat a pestis okának tartotta. Mindenesetre 1696-ban Budán a helyőrség fele már 5 külön, erre a célra épült, kemencékkel és mellékhelyiségekkel ellátott szálláshelyen volt elhelyezve (a másik részük a Vízivárosban), 1699 februárjában pedig a Titkos Konferencia elrendelte a kaszárnyák építését Felső-Magyarországon. Végül mégsem ott valósultak meg elsőként, hanem a töröktől visszafoglalt területeken, a délvidéki határon, ahogy azt Esterházy Pál nádor a Kollonich Lipót-féle ún. *Einrichtungswerk* munkálataihoz 1688-ban készített tervezetében (*Informatio ratione commissionis quoad politica, iuridica, militaria, cameralia et spiritalia*) kidolgozta.

Tóth Ferenc, a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa ezt követően a Lotharingiai Károly hadinaplóinak közzétételére irányuló projekt bemutatására vállalkozott (*Bécs–Buda–Belgrád. Ostromok Lotharingiai V. Károly hadinaplójában*). A török elleni visszafoglaló háború fővezérének 348 főlíó terjedelmű, francia nyelvű naplóját, amelyet az 1683–1689 közötti években vezetett, a bécsi Haus-, Hof und Staatsarchiv őrzi (Lothringisches Hausarchiv Kt. 51), s telve van magyar vonatkozásokkal. Lotharingiai kiemelt szerepet tulajdonított az ostromoknak, közülük hármat részletesen is tárgyal: Bécs 1683. évi török ostromát, Buda 1686. évi visszafoglalását és Belgrád 1688. évi ostromát. Ezek ismertetését követően Tóth Ferenc vázolta Lotharingiai Duna menti stratégiai elképzeléseit és azok összefüggését Raimondo Montecuccoli korábbi terveivel, akinek egyes kéziratait az utód nemcsak magával hordta, de terjesztette is. (A Lotharingiai Károly által Conti hercegnek ajándékozott Montecuccoli kézirat volt a forrása az első francia nyelvű, nyomtatott Montecuccoli-kiadásnak: *Memoires de Montecuccoli Generalissime des troupes de l'Empereur, or Principes de l'Art Militaire diviséz en trois livres traduits d'Italien en François*. Paris, 1712.)

A nap végén *Morlin Bálint* mérnök, hagyományörző kérdéseit és szakmai benyomásait osztotta meg a hallgatósággal a korabeli hadmérnöki munkákról és teljesítményekről (*XVI–XVII. századi hadmérnöki munka egy mai mérnök szemével*).

Október 16-án a délelőtti ülészakon *Gebei Sándor*, az egri Eszterházy Károly Főiskola egyetemi tanára elnöklétével került sor a *Végvári életutak* témakör tárgyalására. Elsőként egy eszméletörténeti megközelítést hallhattunk *Az „athleta Christi” eszméje a végvári harcok korában* címmel *Bitskey István* akadémikus, a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének professzora előadásában. Bitskey nem először foglalkozott a végvárak és a végváriak humanista irodalomban való megjelenésével, funkciójával (Antemurale Christianitatis, Miles christianus), most széles ívű áttekintést adott a keresztény harcos eszményének folytonos átalakulásáról, a keresztény vallásérkölc és az emberölés összeegyeztetési kísérleteiről az ókeresztény kezdetektől Zrínyi Miklósig. A középkor lovagi kultúrájában Krisztus katonája az egyház védelméért indult harcba: így lett Athleta Patriae Szent László, Defensor Fidei Szkander bég, Hunyadi János. A XVI. századi Kárpát-medencében az iszlám megjelenése nyomán és a reformáció etikája hatására a végvári vitéz válik a keresztény harcos eszményévé. Luther és Melancthon, majd az ellenreformáció elképzeléseiben, viták és vallási eszmerendszerek hálójában formálódott tovább és kapott új aktualitást az „athleta Christi” jelentése. A magyar reformáció irodalmát áttekintve Bitskey számba vette a wittenbergi eszmerendszer hazai megjelenési példáit e kérdésben: Farkas András, Bornemissza Péter, Magyarai István műveiben, akiknél kiformalódott a török elleni harc erkölcsösségének, szükségességének gondolata, a vitézi mesterség szakmai és morális követelményrendszere. Az ő harcos török ellenességükkel szemben Kecskeméti Alexis János már a török hódoltság állandósulásának idején isteni eszközt látott a törökben, és békülékenyebb hangot ütött meg. A keresztény harcos képe ismét módosult a hitviták kommunikációs terében, megjelent az ellenreformációval szemben helytálló, „lelki bajvivő” alakja, s az újraeledő katolicizmus is megteremtette a maga eszményét előbb Magyarország egyesítésének reményében, a Rómához hű Báthory István szemelyében, majd Pázmány Péter munkáiban elméletileg is kidolgozva. Pázmány 1636-ban készült Szent Márton napi beszédében (*A keresztény vitézek kötelességéről*) egyesítette a virtus militarist (amely a korábbiakból örökölte egyes vonásait: mint például a lovagiasság, a virtus, a fidelitas) a pietasszal, megrajzolva a vitézként is kegyes életet gyakorló, katolikus erkölcsiségű hadvezér eszményét. Ezt teljesítette ki a XVII. század közepén *Obsidionis Szigetianae* című eposzában Zrínyi Miklós. Dédapja szemelyéből, szigetvár hős védőjéből a barokk heroizmus már őt megelőzően az athleta Christi, a Miles christianus, a végvári harcok ideálizált típusát formálta, amelyet a költő példázattá emelt, megteremtve a kereszténységet a magyarsággal egyesítő hőst, a vallást, hazát, pátriát, családot egyaránt védelmező keresztény bajnok képét, amelyből a modern kori magyar és horvát nemzeti emlékezet nemzeti hőst formált. Bitskey végül az irodalmi példakép, az eszmények, az idea és a valós élet viszonyát érintve fontos észrevétellel zárta mondanivalóját: a művekből kirajzolódó eszmény véleménye szerint biztatást, reményt adott a végvári küzdelmekben részt vevőknek harcaik igazságosságához, végső soron a túléléshez.

Ezt követően *Oláh Tamás*, a Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fiókleveltára főlevéltárosa részint Zemplén vármegye levéltárában, részint a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltárában őrzött kinevezési okmányokat, családi események meghívóit, azokról tudósító leveleket hasznosítva, az Ondava folyó fölé magasodó Csicsva (ma: Čičava – Szlovákia) birtoktörténete alapján számolt be a XVII. századi felső-magyarországi fő- és vicegenerálisok életrajzait új adatokkal gazdagító kutatásairól (*Csicsva várának története 1605–1711. Adalékok a Felső-Magyarországi Főkapitányság vezetőinek XVII. századi életpályájához*). A XVI. század elején építtetett, a Lengyelország felé menő észak-déli kereskedelmi utat felügyelő Csicsva többiek (Homonnai Drugeth György, gróf id. Barkóczy Ferenc) családi birtoka is volt, s tulajdonosai végvári és királyi szolgálatban végzett katonai szolgálatuk következtében kezdték birtokszerzésüket és rangemelkedésüket. A vár stratégiai jelentőségre csak bizonyos időszakban emelkedett (1684-ben például Thököly ostromolta), de XVII. századi igazgatási szerepét jelzi, hogy a Csicsván őrizték Zemplén vármegye levéltárát és időnként rabjait is.

A Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet igazgatója, *Szirácsik Éva* az előző előadás birtoktörténeti megközelítését folytatva mutatta be gróf II. Koháry István birtokgyarapító tevékenységét, a katonai karrier, a gazdasági gyarapodás és mecenatúra összefüggéseit (*Gróf II. Koháry István,*

a birtokgyarapító katoná). A bécsi udvarhoz való hűségének, a házasságoknak és a rokonságnak, nem utolsó sorban pedig a török ellen vívott küzdelmeiért nyert birtokadományoknak köszönhetően a birtokkomplexum II. Koháry István életében érte el legnagyobb kiterjedését. A törökverő ősoktól (Koháry Pétertől és I. Istvántól) örökölt birtokait (Csábrág és Szitnya) és a zálogként a család kezén levő birtokokat (a zsécsényi és a gyöngyösi uradalmakat) megtartva, Koháry igyekezett az anyai ágon elkerült birtokok megszerzésére, majd további gyarapítására. Így került a kezébe a divényi, a füleki, a zsólyi, valamint a karancssági uradalom, majd Wesselényi Ferenc elkobzott birtokaiból 1720-ban a murányi és a balogi uradalom. Szirácsik Éva végül kitért Koháry művészi és donátori tevékenységére, majd karrier és reprezentáció kapcsolatára, bemutatva egy portréját, amely a birtokgyarapító főúr katonai érdemeit állítja középpontba. Az olajfestményen a bal kezében tartott ágyúgolyó utal Eger 1687-es visszafoglalásában való részvételére, ahol egy lövedék a jobb kezét összeroncsoolta.

A vártörténeti műhely új generációkra való hatását bizonyította a délelőtti ülés szak közepső két előadója. Előbb *Balla Péter*, az Eszterházy Károly Főiskola történelem szakos hallgatója (Gebei tanár úr tanítványa) mutathatta be *Bornemissza Gergely fia, János katonai és politikai pályáját*-t, aki apjai nyomdokain haladva katona lett, Báthory István moszkvai hadjárataiban emelkedett a ranglétrán (1580-ban Newel bevételében a gyalogság kapitányaként játszott kulcsszerepet, majd 1581–82-ben Psków ostromában az ostromsáncok parancsnoka volt), amiért cserébe az uralkodó erdélyi birtokadományokkal jutalmazta. Később Báthory Zsigmond ellenzékének tagjaként 1594 őszén letartóztatták, majd ítélet nélkül kivégezték.

Őt követően a fiatal nemzedék egy másik képviselője, a Szegedi Egyetem PhD hallgatója, egyúttal a Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszék tanársegédje, *Tóth Hajnalka* számolt be a gyöngyösi Nagy család négy generációra kiterjedő történetéről, a család tagjainak katonai pályafutásáról és társadalmi előmeneteléről folytatott kutatásairól (*Drégelyalánktól Alsó-Lendváig. A gyöngyösi Nagyok katonai pályafutása*). A XVII. századi Magyar Királyság Dunán innen kerülési és egyben a bányavidéki végvidéki főkapitányságának, majd pedig a Dunántúlon a Kanizsával szembeni végvidéki főkapitányságának váraiban katonai szolgálatot teljesítő gyöngyösi Nagyok alig egy évszázad alatt emelkedtek fel a nemtelenek közül a magyar főrangúak közé. A család legismertebb tagja, gyöngyösi Nagy Ferenc, a Kanizsával szembeni végvidék főkapitány-helyettese fiával 1681-ben bárói diplomát kapott. Történetük rávilágít a magyarországi török hódoltság korának egyik jellegzetes társadalmi rétege, a vitézülő rend képviselőinek mozgásterére, társadalmon belüli mobilitási lehetőségeire és szélesebb kapcsolati rendszerére.

A két pályakezdő után a szombathelyi Nyugat-magyarországi Egyetem Történeti Intézetének docense, az egri várkonferenciák visszatérő résztvevője, *Polgár Marianna* előadásában szintén egy dunántúli végvári életutat állított a vizsgálat célkeresztjébe: Csányi Bernát (1630–1664) pályafutását (*Adalékok a vasi véghegyek XVII. századi történetéhez. Csányi Bernát várkapitány működése*). A Zala és Vas megyében birtokos Csányi család sarja a Batthyányiak udvarából indulva vett részt a Rába menti vasi véghegyek (Tótfalu, Szentpéter, Csákány) védelmében. 1660-tól Egerszegen, 1662-től Körmenten szolgált, s az 1663–64-es nagy török háborúban, a török hadak Rábán való átkelési kísérletekór lezajlott összecsapásban veszítette életét. Halálát Esterházy Pál is megörökítette *Mars Hungaricus* című emlékiratában: „a Batthyány család legkiválóbb tisztje, Csányi Bernát is, míg embereit harcra buzdítja, s maga is az ellenség megfélemezésén fáradozik, janicsár golyótol találva dicsőséggel befejezi életét a hazáért. Igen tapasztalt főtiszt volt, sokszor vitt véghez dicső tetteket, amelyek méltók a nyomtatásban való megörökítésre.”

A végvári életutak témakör zárásaként került sor *Mészáros Kálmán*, a Hadtörténeti Intézet tudományos munkatársának kutatási beszámolójára *A szegedi vár magyar tisztikara a Rákóczi-szabadságharcban* címmel. A mestereinek Heckenast Gusztávot és Bánkúti Imrét tartó, azok levéltári alap kutatásra épülő, precíz, pontos adattárkészítő hagyományát vállaltan folytató kutató újból bizonyította, hogy a kiváló előadókészség is érényei közé tartozik. Színes előadást kerekített egy újabb adattárból: a II. Rákóczi Ferenc szabadságharcához csatlakozott, a korábban a szegedi várban szolgáló magyar–rác milícia tisztikarának életrajzaiból, amelyből egyebek között Szegedi Kis Miska főhadnagy, Szűcs Farkas, az egyszerű pásztorfiúból még a visszafoglaló háború elején végvári vitézzé lett Rózsa István (talán Rózsa Sándor felmenője?), Gőrgői András lebilincselően érdekes pályája és története bontakozott ki.

A rövid szünet után *A végvári életforma változásai a XVII. században* című szekció előadásain Czigány István elnökölt. Ezen először G. Etényi Nóra, az ELTE Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék egyetemi docense kapott szót. *Tradíció és aktualitás a XVII. századi várostromok nyilvánosságában* című referátumában műfaji és tematikai összefoglalását adta a téma gazdag forrásanyagának. A török elleni háborúk témája és propagandája a tizenöt éves háborútól kezdve helyet kapott a metszetekkel illusztrált röplapokon, a kalendáriumokban, a meginduló hírlapokban és történeti összefoglalókban. Újabb aktualitást nyert 1661-től, a nemzetközi török elleni összefogás terveinek kibontakozásától. Ebben az összefüggésben tűnik fel már 1661-ben Zrínyi-Újvár is a hírekben és a képi ábrázolásokon, ami nemzetközi politikai szerepére mutat. Etényi Nóra példák sorával illusztrálta, hogy a tradícióban a XVII. század végén következett be változás. 1683-ban, Bécs felmentése után például a döntéshozó elit számára luxus kivitelű kártyasorozatot adtak ki, amelynek 35 lapján a török elleni háborúban részt vevő országok uralkodóinak és hadvezéreinek felismerhető portréi kaptak helyet (I. Lipót, XIV. Lajos, a svéd király, a szultán és a nagyezér, a száz választó mellett Apafi Mihály is). 1685 őszén, Érsekújvár visszafoglalását, a tati csatát és az eszéki átkelő elfoglalását követően Ulmban egy metszetes röplap jelent meg Lipót császár és szövetségeseinek diadalmenetéről. A támadó háború képét sugallva nagyívű koncepciót fogalmazott meg Magyarország visszafoglalásáról, utalva a történeti előzményekre: 1529-re, 1566-ra és egyebek közt az 1663–64-es téli hadjáratra. Egy másik, ugyancsak 1685-ben, Hamburgban kiadott röplap az eszéki híd elfoglalása kapcsán döntő politikai–katonai fordulatot hirdetett, eközben megemlítve az előzményeket (például Zrínyi eszéki hadjáratát). A megjelenő új mentalitásnak és hatalomgyakorlásnak a példája a császári notarius publicus tollából született, 1688 elején Bécsben kiadott *Diarium* is, amely az udvari hivatalnok nézőpontjából mutatja be az állam életében fontos hadi és udvari ceremonális eseményeket. A metszetein is ábrázolt hadi sikerek a jól működő állam azon képességét illusztrálják, hogy egyszerre képes küzdeni a belső és a külső ellenséggel.

Illik Péter a Szent Benedek Iskolaközpont tanára és egyben a Károli Gáspár Református Egyetem óraadója a XVII. századi magyar végváriak életét a török kártételi listák tükrében mutatta be (*Végváriak élete a Magyar Királyságban a XVII. századi török kártételi listák tükrében*). Illik jól ismeri e forrástípust, amelynek jellemzői: az esetlegesség, a területi és időszaki egyenetlenségek, hiszen a közelmúltban önálló kötetet szentelt neki (*Törökdtülés a Dunántúlon. Török kártételek a nyugat-dunántúli hódoltsági peremvidéken a 17. század első felében*). 2010). Pontosan tudja, hogy a kártételi listák általában kontextus nélküliek, egyetlen pillanatképből rögzítik a végváriak életét: az áldozattá válás pillanatában. Illik a zsitvatoroki béke 1615. évi bécsi megújításához kapcsolott két összefüggő jegyzéken a forrástípusban rejlő lehetőségeket: számszerűségüket és a bennük elszórvá megörökített történeteket kívánta illusztrálni, amelyek más műfajokkal (példának okáért az urbáriumokkal vagy a testamentumokkal) összevetve értékes és hasznos kiegészítő információkkal szolgálhatnak a végvárakban szolgálók hétköznapijairól. Az egri törökök által elkövetett kártételek (merthogy az 1616-ból fennmaradt két listában ezeket örökítették meg) többsége fosztogatás, az összeírt két év alatt a becsült kárérték 7 500 forintot tett ki. Mindazonáltal évente kb. 30 fő halálos áldozatról is beszámolnak ezek a források igen változatos megnevezésekkel: volt, akiknek a „fejét vették”, többüket „megvagdalták”, „nyilakkal átlódózták”, megint másokat „holt elevenen hagytak”.

Az anyagi veszteségek, a fogság, a váltságdíj és a halál mellett a végvárakban élők mindennapjait a török elleni harcok: a várharcok, mezei összecsapások és a portyák határozták meg. *Komjáti Zoltán Igor* a Debreceni Egyetem Történelmi Doktori Iskolájának hallgatója ez utóbbiakról szólt előadásában a Koháry István főkapitány vezette fülekiek példáján („...*Hogy újabban is megüthetnének ebnek orrát...*” *A füleki helyőrség összecsapásai a törökkel Koháry István főkapitány idején, 1667–1682*). A füleki katonák általában a szomszédos egri vilájet török helyőrségeivel, Buják, Szécsény, Hatvan, ritkábban a pesti, budai, nógrádi és váci várak katonáival vívtak harcot, de portyáik során behatoltak a Hódoltság déli és keleti részeibe, eljutottak egészen a Bácskáiig, illetve Váradig. A portyákat szervezeten hajtották végre, s ennek, valamint más harcértéküknek köszönhetően gyakran arattak győzelmet, éjszakai sikeres rajtaütés esetén akár két-háromszoros túlerő ellen is.

A délelőtti előadók sorát *Pap Gergely*, a Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára munkatársa zárta, *Eger és elővárainak helyzete a visszafoglalás utáni évtizedben* című referátu-

mával, aki többek között a Sirok váráról az 1680-as években készült összeírás alapján mutatta be a várak felszereltségét, a várakhoz tartozó kertek, halastavak, gyümölcsösök, rétek, szántók és erdők világát.

A második nap délutánján, *Kelenik József* elnöklete alatt került sor az *Életmód és régészeti kutatások* téma tárgyalására. Ennek élén *Négyesi Lajos* hadtörténész számolt be a régészet egy fiatal ágának, a csatatérrégészetnek vagy hadszíntérkutatásnak a lehetőségeiről és módszereiről a török korszak hadtörténeti kutatásában (*Török kori csatahelyek nyomai a terepen*). A képi és írott források alapján kijelölt terepen folytatott, nem romboló vizsgálati módszerek (térinformatikai, geofizikai mérések, fémkeresős kutatás stb.) alkalmazásával nyert felszín közeli leletek és az azokból kibontakozó leletmintázat (*artifact pattern*) segítenek a források hitelesítésében, és lehetővé teszik az események rekonstruálását. Ennek a kutatási módszernek szép eredményei születtek egyebek között Zrínyi-Újvár 1664. évi ostroma, az 1687. évi táti csata és az 1710. évi romhányi csata helyszíni vizsgálata során.

Nem lévén illetékességünk a régészeti kutatásokban, csak vázlatosan foglaljuk össze e szekció egyébként ugyancsak érdekes és tanulságos régészeti előadásait, amelyek sorát *Mordovin Maxim*, az ELTE Régészettudományi Intézete egyetemi tanársegédjének *A bezárt előkelők. A megyei elit anyagi kultúrája a török kori Szécsényben* című referátuma nyitotta. A szécsényi üveg- és kerámialeletekből leszűrt, a köztörténet és a hadtörténet számára fontos megállapítása, hogy 1663-at követően erőteljes változás figyelhető meg összetételükben. Bár időrendben nem ezt követte, de ehhez az előadáshoz kapcsolható két ELTÉ-s régészhallgató, *Balogh-László Emese* (*Élet a salgói várban a kora újkorban*) és *Zay Orsolya* előadása („*Hátra van még a fekete leves*”). Az egri vár oszmán-török fajansz és porcelán töredékei), amelyek szintén az oszmán hódítás korabeli északkelet-magyarországi anyagi kultúrát vizsgálták a régészet módszereivel, mindenekelőtt a kerámia-, a fajansz- és porcelánleletek alapján. Míg azonban Salgó esetében annak ellenére, hogy a várat a török csapatok már 1544-ben elfoglalták, a hódítók jelenlétére a régészeti anyagban mindössze egy talpas tál és egy pipa töredéke utal, Egerben gazdag török jellegű és bosnyák kerámia maradt fenn, amely a város topográfiáját (a muzulmán lakosság lakóhelyét) is kijelöli. A török korszaknak a kávéivással összefüggő emlékei mellett *Varga Emese* (ELTE Régészettudományi Intézet) a hódítók által elterjesztett másik új szokás, a dohányzásnak az egri várban fennmaradt kellékeit, a cseréppipákat vette számba előadásában (*A dohányzás megjelenése és elterjedése a magyar végvárak katonáinak körében a kora újkori cseréppipaleletek tükrében*). Bemutatta a dohányzás hazai megjelenésének folyamatát, a Magyarországon használt főbb pipatípusokat, azok motívumkincsét.

Egerhez kapcsolódott *Bartók Gertrúd* történész, tanár *Eger – egy város élete egy végvár árnyékában* című előadása is, amely a szakirodalom tévedéseire és a helytörténeti kutatásban rejlő számos lehetőségre hívta fel a figyelmet, valamint a vártörténeti konferenciasorozat eredményeinek az oktatásba való beépülése érdekében a jövőben egy új, tanári szekció (konzultáció) létrehozását javasolta.

A régész előadók által tárgyalt kérdések, tárgytípusok valóban az életmód felé tágították a vártörténeti témát, és további kutatási lehetőségeket tártak fel a kézművesség, kereskedelem, kulturális kölcsönhatások vizsgálata terén, mintegy bizonyítva a konferenciasorozat megújulóképességét.

Várjuk és reméljük a konferencia anyagának mielőbbi megjelenését a *Studia Agriensia* kötetében és a 2014. évi folytatást!

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA CÍMŰ SZOROZAT MEGJELENT KÖTETEI

1. *Dombrády Lóránd*: Werth Henrik akiről nem beszéltünk. Budapest, Argumentum, 2005.
2. *Mészáros Kálmán*: II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája, 1703–1711. Budapest, Argumentum, 2006.
3. *Hermann Róbert*: Kossuth hadserege, Kossuth fővezérei. Budapest, Argumentum, 2007.
4. *Kubinyi András*: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, Argumentum, 2007.
5. *Jankó Annamária*: Magyarország katonai felmérései, 1763–1950. Budapest, Argumentum, 2007.
6. *Veszprémy László*: Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. Budapest, Argumentum, 2008.
7. *Torma Béla Gyula – Veszprémy László* (szerk.): Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata. Budapest, HM Hadtört. Intézet és Múzeum, 2008.
8. *Urbán Aladár*: Batthyánytól Kossuthig. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén. Budapest, Argumentum, 2009.
9. *B. Szabó János*: A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról. Budapest, Argumentum, 2010.
10. *Borosy András*: Hadakozók, keresztesek, hadi érdemek a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. Budapest, Argumentum, 2010.
11. *Székely György*: Népek, rendek, dinasztiak. Tanulmányok Közép- és Kelet-Európa hadtörténetéből. Budapest, Argumentum, 2010.
12. *Balla Tibor*: A nagy háború osztrák–magyar tábornokai. Budapest, Argumentum, 2010.
13. *Markó György*: A Honvédelmi Minisztérium szervezete, 1945–1956. Budapest, Argumentum, 2011.
14. *Farkas Katalin*: Magyar függetlenségi törekvések, 1859–1866. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2011.
15. *Hausner Gábor*: Márs könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom. Budapest, Argumentum, 2011.
16. *Kovács László*: A magyar kalandozások zsákmányáról. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2011.
17. *Tulipán Éva*: Szigorúan ellenőrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban. Budapest, Argumentum, 2012.
18. *Dombrády Lóránd*: Szombathelyi Ferenc vezérezredes

Előkészületben

Ágoston Gábor: Az oszmánok Európában (Tanulmányok)

Germuska Pál: A magyar középgépipar. Hadiipar és haditechnikai termelés Magyarországon 1948 és 1980 között

Solymosi József: Forradalom és szabadságharc Északkelet–Magyarországon 1848–1849-ben